

Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası*

Timuçin KODAMAN**

ÖZET

Uzun süredir Anadolu topraklarında Türklerle uyum içinde yaşayan Ermeniler için 1915 olayları kırılma noktası olmuştur. Ermenistan 1915 olaylarını “soykırım” olarak adlandırmış ve sözde soykırım iddialarının kabulü için uluslar arası destek arayışında olmuştur. Bu durum ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin çıkmaza sürüklemiştir. İki devlet arasındaki ilişkilerin normalleşme sürecine girmesi için başlatılan ve Türkiye kamuoyunda “Ermeni Açılımı” olarak bilinen girişim Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini zedelemiştir. Türkiye, ekonomik, kültürel ve güvenlik alanında güvenilir ortağı Azerbaycan’ı kendisini sözde soykırım iddialarıyla sıkıştıran Ermenistan’la aralarını düzeltmek uğruna rahatsız etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sözde Ermeni Soykırımı, Türk Dünyası, Ermeni Açılımı, Sıfır Sorun*

Armenian Opening and Turkish World

Timuçin KODAMAN

ABSTRACT

1915 incidents were a breaking point for Armenians who have lived in harmony with Turks in Anatolia for long time. Armenia has called 1915 incidents as “genocide” and has sought for support so as to be approved of it in international level. This circumstance has dragged Turkey-Armenia relations into a deadlock. Initiative known as “Armenian Opening” in Turkish society and commenced normalizing bilateral relation between Turkey and Armenia has unfortunately damaged Turkey-Azerbaijan relations. Turkey has disturbed relations with Azerbaijan which is a confidential partner culturally, economically and in security area at the expense of reconciliation with Armenia pressuring Turkey with alleged genocide claims.

Keywords: *Alleged Armenian Genocide, Turkish (Turkic) World, Armenian Opening, Zero Problem*

Giriş

Ülkeler vardır isimlerini üzerinde yaşayan milletten almışlardır. Ülkeler vardır, isimleri coğrafi ve idari bölünme nedeniyle verilmiştir. Ermenistan ismi de coğrafi bir bölge¹ olarak kaynaklarda yer etmiştir.² Ermeniler, tarih boyunca birçok halk gibi Güney Anadolu’da yaşamıştır. Ermeniler çok eski bir kavim olmakla birlikte tarih kökleri

* Bu çalışma, II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (19-22 Nisan 2010 Çeşme-İzmir), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, bildiri olarak sunulan metnin makale haline getirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim Üyesi, timucin.kodaman@sdu.edu.tr

¹ Aslında Ermeniler kendilerine Hayk ülkelerine ise Hayastan demektedirler. Ancak bu isimlerin onlara Hititler tarafından verildiği de rivayetler arasındadır.

² Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, İstanbul: Rüstem Yayınları, 2001, s.19; Esat Uras, *The Armenians In History and The Armenian Question*, Ankara: Documentary Pub., 1988, s. 103; Erich Geil, *A Myth of Terror*, 1.st. Pub. Austria: Zeitgeschichte Ed., 1986, s. 23.

konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Anlatılanların çoğu da belgelerden çok mitolojik hikâyelerdir.³

Ermenilerin Türklerle karşılaşmalarının ise, Türklerin 1064'lerden itibaren Anadolu'ya gelmeleriyle birlikte başlar ve birçok kavmin ve devletin içinde yaşayan Ermeniler, en uyumlu şekilde Türklerle yaşamışlardır. Selçuklu ve Osmanlı himayesinde yaşayan Ermeniler, Anadolu'nun fethinde Türklere yardımcı olmuşlar ve birlikte, iç içe yaşayarak kültürel kaynaşmaya da yol açmışlardır.⁴ Türk-İslam felsefesinin gayrimüslimlere gösterdiği hoşgörü nedeniyle Ermeniler, Osmanlı himayesi altında belli ayrıcalıklar elde etmiş ve bu ayrıcalıkları kullanarak Osmanlı Devleti'nde yüksek mevkilerde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayıp hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesine maruz kalınca, Türk-Ermeni ilişkilerinde de bir bozulma başlamıştır. Batılı ülkeler, Osmanlı Devleti'ni bölerek bölgesel çıkarlarına ulaşmak için Ermenileri Türk toplumundan koparmaya çalışmışlardır. Özellikle, Avrupa'nın bazı büyük devletleri "ıslahat" adı altında Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışırken, bir yandan da Ermenileri, Osmanlı Devleti'ne karşı teşkilatlandırmışlardır. Böylece ülke içi ve dışında teşkilatlanmış ve silahlanan Ermeni Komiteleri ile Ermeni Kiliselerinin kışkırtıcı faaliyetleri sonucunda Ermeni toplumu yavaş yavaş Osmanlılardan kopmaya başlamıştır.⁵

1856 Islahat Fermanıyla, Müslümanlar ve gayrimüslimler hukuk önünde eşit statüye getirilince, ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Ruslardan, işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarından çekilmemelerini ve bölgeye özerklik verilmesini veya Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını istemişlerdir. Ermenilerin bu isteğini Rusya kısmen kabul etmiş ve Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Yeşilköy/Ayastefanos Antlaşması (madde 16) ve Berlin Antlaşmasıyla (madde 61) Ermeni Sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Bu durum aynı zamanda ülkeyi bölmek isteyen yabancı güçlerin Osmanlı'ya müdahalesine yol açmıştır. Yani bu durum aynı zamanda Şark Meselesi'nin⁶ de bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷

I. Dünya Savaşı yıllarında ise, Osmanlı askeri olarak düşmanlara karşı savaşan veya geri hizmetlerde çalışan Ermenilere karşılık, Ermenilerin önemli bir kısmı düşmanların yanında Türklere karşı savaşmıştır. Pek çok yerde kadın, yaşlı, çocuk demeden katliamlar yaparak Doğu Anadolu'yu harabeye çevirmişlerdir. Devletin

³ M. S. Kocaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, 4. Baskı, İstanbul: Kastaş A.Ş., 1990, s. 24, 48; Gürün, *a.g.e.*, s.29; Uras, *a.g.e.*, s.319; Foreign Policy Institute, *The Armenian Issue In Nine Questions and Answers*, 4th. ed., Ankara: Foreign Policy Institute Pub., 1989, s. 1.

⁴ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Andaç Yayınları, 1997, ss. 76-82.

⁵ Timuçin Kodaman, "Dağlık Karabağ Olayları", *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993, ss., 33-34.

⁶ Erdal İter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyancıları*, 2. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995, ss., 25-26; Hans Lukas Kieser., "Ermeni Meselesi", <http://www.hist.net/kieser/pu/ErmeniMeselesi.pdf>, 20 Kasım 2009.

⁷ İlk defa 1815 Viyana Kongresi'nde Rus delegeler tarafından kullanılan tabir, genel anlamda Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamasını ifade etmektedir. Özellikle 19. yy'da politik bir tabir olarak kullanılan Şark Meselesi, temelde Avrupa-Türk münasebetlerine dayanmaktadır. Terim, 19.yy.'ın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumayı aynı yüz yılın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması 20. yy.'da da imparatorluğun bütün topraklarının paylaşılması anlamına gelmektedir. Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesi ve Berlin Antlaşmasının 61.maddesi için bkz. Kodaman, a.g.t.,s. 35

bunları yatıştırmak ve önlemek için aldığı tedbirler su istimal edilmiş Ermeniler, refah içinde yaşadıkları ülkeyi parçalamaya çalışmışlar ve kurdukları Hınçak, Taşnak gibi örgütlerle halkı silahlı isyana sevk etmişlerdir.⁸

1917'de Bolşevik Devrimi'nin patlak vermesiyle birlikte, Rusya savaştan çekilmiş ve orduları çözülmeye başlamıştır. Bununla birlikte cepheden etkinlik Ermeni ve Gürcüler'e geçmiş ve bu dönem Ermenilerin Türklere yönelik katliamlarıyla geçmiştir. Ermeniler, Erzincan, Bayburt, Erzurum, Kars gibi birçok yerde büyük katliamlar yapmışlardır. Aslında Ermeniler, Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan ve destek aldıkları İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD gibi süper güçlerin, emellerine ulaşmak için kullandıkları bir piyondan başka bir şey olmamıştır.⁹

Komitecilerin yanı sıra, Osmanlı Devleti, Rus sınırına yakın bölgelerdeki Ermeni vatandaşlarının da devlete isyan halinde olduğunu görünce, bölgedeki Ermenilerden sadece isyan hareketine karışanları savaş bölgesinden alarak ülkenin emniyetli bölgelerine sevk ya da o dönemki adıyla tehçire tabi tutmuştur. Bununla aynı zamandan ön cephe gerisinde iç savaş ortamında bulunan Ermenilerin can güvenliği sağlanmıştır. Çünkü Ermenilerin bölgede Türklere karşı yaptıklarının karşılığını Türkler de vermeye başlamış ve karşılıklı bir mücadele başlamıştır. Ermenilerin çıkarmış oldukları isyanlar, Ermenilerin tavır ve davranışları, düşmanlarla işbirliği gibi nedenlerden ötürü, Osmanlı Devleti birbiriyle kavga eden iki tarafın da can ve mal güvenliğini sağlamak için tehçir kararı almış ve Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak'a göçe tabi tutulmuşlardır. Tehçirin güvenlik içinde yapılması, tehçire tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları malların tespiti, Ermenilerin gidecekleri yerlerde mal, yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması gibi konularda yapılan düzenlemeler yetkililere bildirilmiş ve yapılmıştır.¹⁰ Başlangıçta savaş bölgelerindeki Gregoryen Ermenilerle sınırlı olan tehçir kararı, sonraki dönemlerde Ermeni liderlerin tahrik ve teşvikleri sonucunda ülkede bir iç savaş ortamı yaratılması nedeniyle Anadolu'da yaşayan bir kısım Katolik ve Protestan Ermenileri de içine almıştır.¹¹

Tehçir kararından sonra, Türkler aleyhine pek çok rapor yayınlanmış, propaganda yapılmış ve yapılan tehçirden kastın soykırım yapmak olduğu iddia edilmiştir. Lord James Bryce, Johannes Lepsius, Arnold Toynbee gibi isimler de tehçir konusunu ele almışlardır. Toynbee'nin hazırladığı raporda, Osmanlı Ermenilerinin 1.500.000'nun katledildiği tezi ortaya atılmıştır. ABD Harput Konsolosu Leslie A. Devies, 24 Temmuz 1915 tarihli raporunda sürgün edilen Ermenilerden en az 1.000.000'nun öldürüldüğünü iddia ediyordu. ABD Halep Konsolosu Jackson da 29 Eylül 1915 tarihli raporunda aynı ifadeler yer vermiştir.¹²

Ancak bütün bunlar gerçek dışıdır. Çünkü I. Dünya Savaşı müddetince, tehçir edilen Ermeni sayısı 440 bin kadar olup bunlar o zamanın savaş bölgesi olmayan Irak-Suriye bölgesine yerleştirilmiştir. Bunların 150-200 bin kadarı I. Dünya Savaşı sırasında

⁸ Haluk Selvi, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Politikaları", <http://www.2023.gen.tr/nisan05/4.htm>, 3 Aralık 2009.

⁹ Timuçin Kodaman, "İngiltere, Rusya ve Ermeniler", <http://www.2023.gen.tr/nisan05/10.htm>, 3 Aralık 2009.

¹⁰ Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu, İstanbul: İz Yayınları, 1996, s. 147.

¹¹ Türk Tarih Kurumu, *Ermeniler ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 63.

¹² Hasan Celal Güzel Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000, ss. 68-70.

çıkan olaylarda ve hastalıklarla ölmüş olabileceği düşünüldüğünde soykırım¹³ olarak düşünülen şeyin, yapılan propagandanın ne kadar yanlış ve uydurulmuş olduğu açıkça görülmektedir. Üstelik 1893 yılında yapılan nüfus sayımında Osmanlı Devleti'nde yaklaşık 1.101.413, 1914 nüfus sayımında ise yaklaşık olarak 1.161.169 Ermeni'nin yaşadığı görülmektedir. Bu da 1.500.000 Ermeni'nin katledildiği tezinin bilimsel dayanaktan ve tarihi gerçeklikten ne kadar uzak olduğunu göstermektedir.¹⁴

I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye etmeyi planlayan Sevr Antlaşması Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını Ermenilere veriyordu. Fakat artık gücü elinde bulundurmaya başlayan Ankara Hükümeti Sevr'i kabul etmemiş, Sevr hayaliyle yaşayan büyük güçler ise fiili ve askeri olarak bir harekâta girişmek istememişlerdir. Bu durumda iş, Ermenilere kalmış, fakat onlar da Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusuyla durdurulmuş ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapılarak bugünkü Türk-Ermeni sınırı çizilmiştir.

1.1.Cumhuriyet Döneminde Türk Ermeni İlişkileri

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkler, Ermeni Sorunu konusuna tam olarak odaklanamamıştır. Bunda, ülkenin iç meselelerinin yanı sıra harici ilişkilerin de etkisi, büyük olmuştur.

Lozan Görüşmeleri sırasında Ermeniler, İtilaf Devletleri'ne savaş esnasında yapmış oldukları sayısız hizmet ve fedakârlıkları ve kayıplarını anlatmışlar, Sevr'in¹⁵ Anadolu topraklarını da kapsayan bir Ermeni Devleti'ni öngördüğünü ileri sürerek Ermeni Sorunu için bir baskı politikası uygulamaya başlamışlardır. Başta İngiltere olmak üzere Fransa, İtalya ve ABD "Ermeni Yurdu" adı altında bir yerleşimi kabul etmemişlerdir. Ruslar ise isteyen Ermenilerin Rusya ve Ukrayna'ya gelebileceklerini söylemişlerdir. Türk delegasyonu ise Türkiye'deki azınlıkların kaderlerinin iyileştirilmesi her türlü yabancı baskı ve müdahalelerin kesilmesine bağlı olduğunu, Türklerin anayurttan verilecek bir karış toprağının olmadığını, bir "Ermeni Yurdu" kurulması konusunda ısrar edilirse müzakerelerin kesilmesi talimatını almıştır. Dolayısıyla Lozan Antlaşması'nda azınlıklar konusu görülürken gündeme gelen Ermenilere ilişkin Antlaşmada özel hükümler bulunmamaktadır. Sadece 31. madde de Türkiye'den ayrılan yerler ahalisinin 2 yıl içinde Türk vatandaşlığını tercih edebilmesi, böylece ayrılan Ermenilerden isteyenlerin geri dönebileceği olanağı sağlanmıştır.¹⁶

¹³ BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nin 2. maddesine göre Soykırım, silahsız, korumasız ve savunmasız bir toplumun ayırım gözetilmeksizin bütün bireylerinin silahlı ve örgütlü insanlar tarafından planlı biçimde yok edilmesidir.

¹⁴Yusuf Sarıncı, "Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri", Kantarcı, Kasım, Sedat Laçiner, v.d., *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1. Baskı, Ankara: Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003, s., 231; Yusuf Halaçoğlu, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu", 3. Oturum, <http://www.belgenet.com/arsiv/ermenisempozyum5.html>, 8 Kasım 2009;

¹⁵ Sevr Antlaşması'nın 88. Maddesi: Türkiye öteki müttefik devletlerin yapmış oldukları gibi Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir.

Madde 89. Öteki Bağlı Yüksek Taraftarlar gibi Türkiye ile Ermenistan da, Erzurum Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasında sınırın saptanması işini ABD Başkanı'nın hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.

¹⁶ Çağrı Erhan, "1919-1923 Kurtuluş Yılları", Baskın Oran (ed.) *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, 1. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s., 222.

1965 yılı ve sonrası, özellikle Söзде Ermeni Soykırımı'nın 50. yılı olması nedeniyle Ermeni propagandaları için yeni bir başlangıç yılı olmakta ve Türk-Ermeni ilişkilerinde önemli bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde propagandalar sonucu dünya kamuoyuna yansıtılan Ermeni Sorunu, istenilen sonuçlara ulaşamayınca ortaya çıkan doyumsuzluk yüzünden şiddet eğiliminin başladığı dönem olmuştur.¹⁷ 1973 ve sonrası dönem, özellikle Santa-Barbara suikastı ile birlikte Türk-Ermeni ilişkilerinde yeni bir boyut ortaya çıkarmış, ciddi travmalara neden olmuş ve ilişkilerde terör unsuru ağır basmaya başlamıştır. Bu anlamda, bu dönemde, Lübnan Ermenileri ön plana çıkmıştır. Çünkü, bu örgütlerin büyük bir bölümü Lübnanlı Ermeniler tarafından kurulmuştur.¹⁸

Bu örgütlerden biri ve belki de en önemlisi ASALA'dır. Örgüt, başta Sovyetler Birliği olmak üzere sosyalist ülkelerden, Yunanistan, Suriye, ABD, Kanada gibi ülkelere destek görmüştür. Fransa, örgütün Lübnan'dan sonraki ikinci merkezi olmuştur.

Örgüt, Türkiye içinde de PKK gibi örgütlerle işbirliğine girmiştir. 6 Nisan 1980'de Lübnan'ın Sedan şehrinde ASALA ve PKK arasında imzalanan antlaşmayla ASALA, Türkiye'deki terör hareketini Karabağ'a kaydırmış ve yerini PKK terör örgütüne bırakmıştır. PKK da 15 Ağustos 1984'te Eruh ve Şemdinli'de eylemlere başlayıp hala devam etmektedir.¹⁹

1985 ve sonrası süreçte de suikastlar devam etmekle birlikte, Ermeni Diasporası, etkili olabildiği ülkelerde söзде "Ermeni Soykırımı Yasasını" kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. 1987 yılında ise Avrupa Parlamentosu söзде "Ermeni Soykırımı Yasası"nı kabul etmiş ve Türkiye'nin AB'ye girişi soykırımı tanınmasına bağlanmıştır. 17 Aralık 2004 tarihli zirveden önce aldığı kararda da Türkiye'nin söзде soykırımı tanınması talep edilmiştir.

Bu dönemde ilişkilerin gelişmesi için çabalarda da bulunulmuştur. Mesela, 1998 depreminde Türkiye jest olarak Ermenistan'a yardım göndermiştir. 21 Eylül 1991'de Ermenistan bağımsızlığını kazandığında Türkiye kamuoyunun hoşnutsuzluğuna rağmen, hiçbir ön koşul öne sürmeden Ermenistan'ı 16 Aralık 1991'de tanıyarak onu tanıyan ilk ülkelere biri olmuştur.²⁰

Ayrıca Türkiye, 1993'te Karadeniz'e kıyısı olmamasına rağmen Karadeniz İşbirliği Örgütü'ne katılımı konusunda Ermenistan'ı kurucu üye olarak davet etmiştir. Bu dönemde enerji sıkıntısı çeken Ermenistan'a kendi elektrik ağından elektrik sağlayan Türkiye, Ermenistan'ın Ermeni Soykırımı'na ilişkin tutumu, 1991-1993 yılları arasındaki Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye'ye karşı olan bütün oluşumları desteklemesi yüzünden sorunlu ilişkilere devam etmek zorunda kalmış ve 7 Nisan 1993'te Ermenistan sınırını kapatmıştır. (Bal 2004: 412-413)

Bundan sonra ise Ankara, Erivan'la diplomatik ilişki kurulması ve sınırın açılması için üç ön şart belirledi: Karabağ'daki işgalin sona ermesi, Ermenistan'ın Türkiye sınırını tanınması ve 1915 olaylarına ilişkin soykırım iddialarından vazgeçilmesi.

¹⁷ Tahir Tamer Kumkale, *Diaspora, Ermenilerin Soykırım Yalanları ve Mücadele Yöntemlerimiz*, 1. Baskı, İstanbul:Pegasus Yayınları, 2007, s., 49.

¹⁸ Esat Arslan, "Bir Başka Açıdan Ermeni Sorunsalı", <http://www.2023.gen.tr/nisan05/7.htm>, 3 Aralık 2009.

¹⁹KÖKSAY, *The True Face of The PKK Terrorist Organization*, Ankara: Sistem Ofset Print., 1999.

²⁰ Gürbüz Evren, "Komşuluk İlişkileri Üzerine", <http://www.butundunya.com/index.php?arsiv=2008/11>, 3 Aralık 2009.

Erivan ise Türkiye'nin sözde soykırımı tanınması ve sınırın açılması konusunda ısrarını sürdürmüştür.

1.2.Son Ermeni Açılımı: Açılma Giden Yol

Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler gelişmesi konusundaki somut adımlar 2004'lere kadar götürülmektedir. 28-29 Haziran 2004'te İstanbul'da yapılan NATO Zirvesi'ne Ermenistan'la ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan Türkiye, Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ı davet etmiş ancak Koçaryan daveti reddederek Ermenistan'ın Türkiye olmadan da gelişebileceğini belirterek diyalog girişimlerine karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur.²¹

2005 Mayıs ayında gerek iki ülke gerekse üçüncü ülkelerdeki arşiv araştırmaları ve Türk-Ermeni ilişkilerini görüşmek, sorunu çözebilmek üzere ortak bir komisyon kurmak ve toplantı yapmak üzere Boğaziçi Üniversitesi'nde bir "Ermeni Konferansı" düzenlense de iptal edildi. Toplantı ancak 24-25 Eylül 2005'te Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Son Dönemlerinde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunu" adı altında yapılmıştır. Bu etkinliğin ardından çeşitli sempozyumlara devam edilmiştir. Bunlardan biri 24-25 Kasım'da Gazi Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yapılan "Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları" isimli sempozyum olmuştur.²²

2005 yılında TBMM tarafından bir bildirim yayımlanmış ve "TBMM'nin gerek Türkiye'nin gerekse Ermenistan'ın çıkarlarının, asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içinde yaşamış olan Türk ve Ermeni uluslarını barıştırmak, onları savaş yıllarından kaynaklanan derin ön yargılara esir olmaktan kurtarmak ve hoşgörü, dostluk ve işbirliğine dayalı bir ortak geleceği paylaşmalarına imkan verecek bir ortamı yaratmak olduğuna..." inandığı belirtilmiştir. Bunların dışında tarihsel gerçekliğin bilimsel araştırmalarla gün ışığına çıkartılması için ortak bir komisyon kurulması önerisi Başbakan tarafından Ermeni Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a bir mektupla iletilmiş ve Viyana Ermeni-Türk Platformu ve Türk-Ermeni Barışma Komisyonu gibi pek çok diyalog başlatılmıştır. Ancak Ermeni tarafının uzlaşmaz tutumu bu girişimleri başarısız kılmıştır.

Türkiye'nin Ermenistan'la iyi ilişkiler kurma isteği 2007 yılı itibariyle daha hızlı bir ivme kazanmaya başlamıştır. Van Gölü'ndeki Akdamar Kilisesi'nin Türkiye tarafından restore edilmesi, Erivan-Antalya uçak seferlerinin başlaması iyi niyetin en önemli göstergelerinden biri olmuştur.2008 yılında ise ilişkileri normalleştirmek adına yeni bir sürece girilmiş ve bunlar, "Peynir Diplomasisi"²³ ve "Futbol Diplomasisi" olarak adlandırılmıştır. 2010 Dünya Kupası elemelerinde aynı grupta bulunan iki ülke futbol millî takımları ilişkilerin normalleşmesi için bir fırsat doğurmuş ve Ermenistan Devlet

²¹ Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü, <http://www.anadolu.be/ermeni/ermeni.html>, (27.11.2009).

²² Ömer Taşpınar ve Ömer Gordan Philip, Türkiye'yi Kazanmak, 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s. 135.

²³ Barış Özdal, "Türkiye-Ermenistan Diyalogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?", http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2009109_bar%C4%B1%C5%9F%C3%B6z%20dal.int.pdf, 20 Kasım 2009; Kars'ta yapılan fuara katılan Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan'dan peynir üreticilerinin başlattığı "Kafkas Peyniri Projesi" Türkiye ve Ermenistan arasındaki kapıların yeniden açılmasını gündeme getirmiş ve bu olaya da Peynir Diplomasisi adı verilmiştir

Başkanı Serj Sarkisyan 6 Eylül 2008'de maçı Erivan'da izlemek üzere Cumhurbaşkanı Gül'ü Ermenistan'a davet ederek Futbol Diplomasisi başlamıştır.²⁴

Daha genel olarak bakıldığında Ermeni Açılımı sadece iki ülke arasında yaşanan gelişmelerden değil, aynı zamanda Uluslararası konjonktürden de etkilenmiştir. 2008 yılında ABD'de Barrack Obama'nın Başkan seçilmesi, Rusya'nın Gürcistan'a yaptığı askeri operasyon, Kafkas Jeopolitiği ve Obama'nın Başkan seçildikten sonra Türkiye'ye yaptığı ziyaret ve TBMM'de yaptığı konuşmada Ermenistan'la ilişkilerin geliştirilmesine yönelik konuşması, iki ülkeyi ortak bir noktada buluşturmuştur.²⁵

Bütün bu gelişmelerin etkisiyle 22 Nisan 2009'da İsviçre'nin arabuluculuğuyla Türkiye-Ermenistan arasında ikili ilişkileri normalleştirmek, iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde bölgede barış, güvenlik ve istikrarı geliştirmek için bir yol haritası belirlenmiştir. 10 Ekim 2009'da iki ülke arasında İsviçre'nin Zürih kentinde, 31 Ağustos 2009'da paraf edilen "Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü", imzalanarak iki ülke arasındaki ilişkilere yeni bir boyut kazandırmıştır.²⁶

Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü, iki ülke arasındaki mevcut sınıırın Uluslararası Hukuk'un ilgili maddeleri uyarınca karşılıklı olarak tanınmasını öngörmektedir. Yani Ermenistan, Türkiye için kırmızıçizgi olan sınıırın tanınması açısından bir politika değişikliğine gitmektedir. Protokol aynı zamanda iki ülke de iyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini belirtmişlerdir. Bu durum üstü kapalı olarak Ermenistan'ın soykırım konusunda izlediği politikada değişikliğe gideceği anlamına gelmektedir. Ayrıca Protokolde her iki ülke de hangi nedenle olursa olsun terörizmin bütün biçimlerini şiddeti kınayarak bu tür eylemlerin teşvikinden/müşamaha gösterilmesinden kaçınacağını ve böyle durumlarda işbirliğine gideceklerini belirtmişlerdir. Yani Protokol, Ermenistan'ın Türkiye sınıırını tanımama konusunu ortadan kaldırdığı gibi diplomatik ilişkilerin de önünü açmaktadır.²⁷

İkili İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'de ise her iki ülke de bölgesel ve uluslararası uyumsuzluk ve çatışmalarını Uluslararası Hukuk kuralları çerçevesinde barışçıl yollarla çözeceklerine dair taahhütlerde bulunmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında, metinde belirtilemese bile Dağlık Karabağ Sorunu'nun da Uluslararası Hukuk'a uygun olarak çözüleceği anlamını çıkarmak mümkündür. Ayrıca Protokolde, her iki ülke halkının karşılıklı güven ve iyi ilişkiler oluşturmalarını sağlamak için mevcut sorunlara ilişkin arşivlere bakılarak tarafsız bilimsel incelemelerle yeni bir diyaloga

²⁴ Sinan Oğan, "Dağlık Karabağ Görüşmeleri Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri ve Obama, <http://www.2023.gen.tr/kasim2008/6.htm>, 3 Aralık 2009.

²⁵ Mustafa Aydın, "Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan Anlaşması'nın Neresinde?", *TEPAV Politika Notu*, Eylül 2009, s. 2.

²⁶ Bülent Aras Fatih Özbay, "Türkiye ve Ermenistan Statüko ve Normalleşme Arasında KafkasyaSiyaseti", http://www.setav.org/document/SETA_Analiz_Turkiye_ve_Ermenistan_Bulent_Aras_Fatih_Ozbay.pdf, 22 Kasım 2009; Protokoller, Türk ve Ermeni Dış İşleri Bakanları tarafından Amerika, Fransa, Rusya, İsviçre Dış İşleri Bakanları, AB Konseyi'ne Başkanlık eden Slovenya Dışişleri Bakanı ve AB Dış Politika Yüksek Temsilcisinin katılımıyla imzalanmıştır.

²⁷ Özbay, a.g.m., 2009; Mehmet Emin Çağırın, "Açılımlar ve Hukuk", *Stratejik Düşünce Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2009, s. 92.

girileceği görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin daha önce soykırım olayına dair önerdiği ortak komisyon kurulması ve araştırmalar yapılmasının önünü açmaktadır.²⁸

Genel olarak bakıldığında, Protokoller, Türkiye için başarılı diplomatik sonuçlar doğurmaktadır. Açık olarak Dağlık Karabağ Sorunu'nun Türkiye ile Ermenistan arasındaki bir sorun olmadığı için Protokollerde geçmemesi ise Ermenistan için önemli bir diplomatik başarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Türkiye ilişkilerin normalleşmesi için Karabağ Sorunu'nun çözümünü şart koyduğu da unutulmamalıdır.²⁹

Ayrıca imzalanan Protokoller, Türkiye'nin enerji, eğitim, çevre, turizm, ulaşım, iletişim gibi alanlarda Ermenistan'la işbirliğine gitmesinin yanı sıra, Protokoller imzalandıktan sonra 6 ay içinde sınırın açılması taahhüdü altına girmiştir.

İlişkilerin gelişmesi ya da normalleşmesi, iki ülkeye daha çok ekonomik açıdan bir yarar sağlayacaktır. Türkiye, ilişkilerin normalleşmesi ve sınırın açılması durumunda, tarımsal ürün ihracatında 4.6 kat, kimyasal ürünler ihracatında 3.4 kat, ulaştırma ekipman ihracatında 2.8 katlık bir artış elde edecektir. Yani bu durum, sınırın açık olmadığı duruma göre 14 katlık bir artışı göstermektedir.³⁰ Ermenistan ise ilişkilerin düzeliş ve sınırın açılması durumunda yıllık ticaretinde 20-23 milyon\$'lık bir artış sağlayacaktır. Böyle bir artış aynı zamanda ülkeye yabancı yatırımcıların gelmesini sağlayacaktır.³¹

1.3. Açılımın Türk Dünyası Üzerindeki Etkisi

Yazımızın bu bölümünde, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Hükümetinin, Ermeni açılımı politikasının Türk Dünyası ve Türkiye Cumhuriyeti ilişkilerine olan etkilerini tartışmaya çalışacağız. Tabii ki şu an itibarı ile izlenmekte olan Ermeni Açılımı politikasının özellikle Hazar ötesi Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerimize doğrudan bir olumlu veya olumsuz etkisi görünmemektedir. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin Hazar ötesi bölgeye olan ilgisinin devamlılığı için, Güney Kafkasya genelinde Azerbaycan Cumhuriyeti stratejik bir konumda yer almaktadır. Halen Ermeni işgali altında olan Dağlık Karabağ bölgesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuya açılacağı tek kapı olan Azerbaycan sınırları içindedir. Karabağ'ın Ermeni işgalinden kurtulması, Türk dış politikasında kırmızıçizgi olarak görülmekteydi. Ama Karabağ Meselesi'nin yukarıda bahsi geçen protokollere girmemesi, Türkiye Azerbaycan ilişkileri açısından pek olumlu sonuçlar doğurmayacağı da aşikârdır. Söz konusu açılım, Azerbaycan'a haber verilmeksizin yapıldığından dolayı, son yirmi yıldır reel anlamda stratejik ortağımızı kaybetme riski ile karşı karşıya kalmamıza sebebiyet vermiştir. Açılımla beraber Azerbaycan iktidarına yakın medya kuruluşları, ilişkilerin başlangıcından beri ilk defa Ankara'yı eleştiren açıklamalarda bulundular.³² Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev Nisan 2009 tarihinden itibaren yapmış olduğu açıklamalarla Ankara'ya açılımla

²⁸ Özbay, a.g.m., 2009

²⁹ Hasan Oktay, "Türkiye Ermenistan Arasında Yeni Açılım", <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/205/turkiye-ermenistan-arasında-yeni-açılım.aspx>, 5 Aralık 2009.

³⁰ Bayram Güngör, "Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde?: Jeo-Ekonomik Bakış", http://www.kenancelik.com/documents/iid1BAYRAM_GUNGOR.pdf, 19 Kasım 2009.

³¹ Güngör, a.g.m., 2009.

³² Elhan Şahinoğlu, "Ermenistan Açılımının Türkiye-Azerbaycan İlişkilerindeki Etkileri", *21. Yüzyıl*, Sayı 19, 2010, s. 73.

ilgili uyarılarda bulunmuştur. Bakü'yü kaybetme riski, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ı Azerbaycan'a gitmeye zorlamış ve Mayıs 2009'da ziyaret gerçekleşmiştir. Ziyaret esnasında Azerbaycan Parlamentosunda R.T. Erdoğan "Karabağ sorununda çözüm olmadan sınır kapısının açılmasının mümkün olmadığını" söyleyerek Azerbaycan tarafını yumuşatmaya çalışmıştır. Bu durum birkaç ay bu şekilde devam ettikten sonra Aliyev protokollerin imzalanmasının hemen öncesinde, Ankara'nın politikasının yanlışlığını vurgulayarak doğalgaz ücretlendirmesinin de eskisi gibi olamayacağını belirterek bir bakıma Türkiye'yi uyarmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti için asıl sorulması veya düşünülmesi gereken konu ise, Ermeni açılımının Türk dış politikası için 2009 tarihi itibarıyla elzem olup olmadığıdır. Çünkü dört komşusunun üçü ile sıkıntılı olan ve sadece İran ve Rusya desteği ile ayakta kalmaya çalışan Ermenistan, batı desteği alabilmek için bu protokole çok daha fazla ihtiyaç duymaktaydı. Tabii ki, Kafkasya'da Ermenistan üzerindeki Rus baskısını kırmak isteyen Batı'nın da bu açılım politikasına ihtiyacı göz ardı edilmemelidir. Türk Dış Politikası karar alıcıları, komşularla sıfır sorun siyaseti adı altında acaba erken bir adım mı attılar?

Türkiye bu açılımla beraber, Ermenistan'ı kazanma uğruna Gürcistan ve Azerbaycan'ı kaybetme riski altına girmiştir. Bu durum Türkiye'nin, bölgesel güç mücadelesinde rakibi olan İran tarafından da olumlu karşılanmıştır. Çünkü İran, Azerbaycan üzerindeki propagandasını artık daha rahat bir şekilde yapabilecektir.³³ Bu durum Hazar ötesi Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin ilişkilerini de İran ve Rusya lehine etkileyecek ve daha da önemlisi bu devletleri enerji ihracı konusunda Türkiye'ye karşı güvensizlik içine itebilecektir.

Türkiye yukarıda sayılan sebepler nedeniyle, Azerbaycan ile olan ilişkilerini, 1990'ların başında oluşan romantik ortamın dışında daha realist ve uluslar arası ilişkiler de geçerli olan kurallarla geliştirmeye çalışmalıdır. "Tek millet iki devlet" sloganı yerine bölgede en önemli ortağına onu ilgilendiren konularda önceden haber vermeyi, fikrini almayı ve ne istediğini sormayı diplomatik kurallar çerçevesinde Bakü'ye bildirme politikasını tercih etmelidir.³⁴

Sonuç

Yüzyıllar önce ortaya çıkmış ama bulunduğu bölgede asla etkin bir güç olamamış Ermeniler, himayesi altında bulunduğu devletlerden Türkler haricinde hiçbirinden hoşgörü görmemiş, aşağılanmış ve görmezlikten gelinmiştir. Selçuklulardan Osmanlılara kadar ilişki kurdukları, himayeleri altında buldukları bütün Türk devletlerinde insan yerine konmuş, devlet içinde etkin görevlere getirilmiş ve devletten "*millet-i sadıka*" unvanını bile almışlardır.³⁵

Ancak, bütün yapılan iyilikler, hoşgörü yaklaşımları onların Türklere ihanetini engellememiş, uluslararası konjonktürün etkisiyle birlikte ayrı bir devlet vaadiyle

³³Arif Keskin, "Türkiye-Ermenistan "Açılımı" Bir Stratejik Yanlışlığın Anatomisi", <http://www.turksam.org.tr/a1741.html>, 16 Nisan 2010.

³⁴Şanlı Bahadır Koç, "Ermenistan - Türkiye protokolü ne getirir ne götürür?", <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/12413468.asp> 19 Nisan 2010.

³⁵ Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 3.

çatışmalar isyanlar çıkararak Osmanlı topraklarında çıkarı olan büyük güçlerin çıkarına hizmet eden bir araç olmaktan kurtulamamıştır.

Osmanlı hükümeti ise isyanlara, çatışmalara ve ölümlere bir son vermek amacıyla Ermenilerin göç etmesini sağlamış ama bu olayın her şeyin sonu değil başlangıcı olmuştur. Bu başlangıç “soykırım” adı altında günümüze kadar gelmiş ve Türk Devleti’nin AB’ye üyelik sürecinde olduğu gibi birçok konuda önüne engel olarak koyulmuştur. Aynı zamanda bu durum, dış güçlerin Türk Devleti’ne baskı yaparak işine müdahale etmeye çalışmalarına kadar gitmiştir. İlişkiler zaman zaman Türk tarafınca düzeltilmeye, iyileştirilmeye çalışılsa da Ermenilerin tutum ve tavırları hiç değişmemiş, aksine terör olaylarıyla artıp daha farklı bir boyut kazanmıştır.

ABD Başkanı Obama’nın Türkiye ziyareti sonrasında hız kazanan ilişkilerin normalleşmesi süreci İsviçre’nin Zürih kentinde, 10 Ekim 2009’da imzalanan Protokollerle somut adım olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır.

Türkiye’de henüz yasalaşmayan Protokoller, Ermenistan’da yasalaşma süreci farklı olduğundan öncelikle Anayasa Mahkemesi’nin önüne getirildi. 12 Ocak 2010’da kararını açıklayan mahkeme, Protokollerin Ermenistan Anayasası’na uygun buldu ancak gerekçeli raporlarında protokollerin yürürlüğe girmesini sözde soykırım tanınması şartına bağlamıştır. Karara ilişkin olarak Bağımsızlık Bildirgesinin 11. maddesine ki bu bildirmede Türkiye’nin doğusu Batı Ermenistan olarak geçmektedir, de atıfta bulunan mahkeme sınırları tanımayacağını dile getirmekle birlikte, aynı zamanda kararda Ermenistan’ın Karabağ Sorunu’na ilişkin herhangi bir yükümlülük altına girmeyeceği de öngörülmektedir.³⁶

Türk tarafı Ermenistan Anayasa Mahkemesinin kararına olarak tepki gösterdi. Çünkü karar Protokollerin ruhuna ve lafzına ters bir karardır. İki taraf da Protokollerin müzakerelerinde soykırım tartışmalarına girmedi ve öncelikle diyalog ve iş birliği alt yapısını geliştirmeye çalıştılar. Protokollerin imzalanması, sınırların açılması ve ilişkilerin normalleşmesi sürecinden sonra hassas konuları konuşmanın mantıklı olacağı düşünüldü.

İşte Türkiye Cumhuriyeti’nin son dönemde ortaya çıkardığı Ermenistan açılımı, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile ortaya çıkan Türk Cumhuriyetlerine gidış koridorumuz olan Kafkasya’da ki dostumuz ve ortağımız olan Azerbaycan ile olan ilişkilerimizi sendeletmiştir. Azerbaycan’ın hem kültürel hem de savunma anlamında Türkiye açısından önemi, onlarca bilimsel eser konusu olmuştur. Fakat son on yılın en önemli değeri olan ekonomi açısından, Azerbaycan’ın ve komşusu olan Hazar Denizi enerji kaynaklarından faydalanılabilmesi için, Türk Dış Politikası karar alıcılarının önceliği acaba Ermenistan ile olan ilişkileri normalleştirmek midir? Ermenistan Türkiye için hayati bir öneme mi sahiptir?

Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti iktisadi, güvenlik ve kültürel ilişkiler açısından kendisi için güvenilir bir ortak olan Azerbaycan’ı ve onun sayesinde açılabilceğimiz Orta Asya Türk Cumhuriyetleri yolunu Batı, Rusya ve İran’ı memnun etmek için kapatma tercihinde bulunur görünmektedir. Azerbaycan’dan ve Türkiye kamuoyundan gelen tepkilerle bir miktar bu politikadan geri adım atılmış olması da olumlu bir gelişme olarak görülebilir.

³⁶ Sedat Laçiner, “Ermenistan Anayasa Mahkemesi ve Protokoller”, <http://www.usakgundem.com/yazar/1400/ermenistan-anayasa-mahkemesi-ve-protokoller.html>, 26 Ocak 2010.

Kaynakça

- ARAS, Bülent, ÖZBAY, Fatih, “Türkiye ve Ermenistan Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti”,
http://www.setav.org/document/SETA_Analiz_Turkiye_ve_Ermenistan_Bulent_Aras_Fatih_Ozbay.pdf, (22.11.2009).
- ARSLAN, Esat, “Bir Başka Açıdan Ermeni Sorunsalı”,
<http://www.2023.gen.tr/nisan05/7.htm>, (03.12.2009).
- AYDIN, Mustafa, “Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan Anlaşması’nın Neresinde?”,
TEPAV Politika Notu, Eylül 2009.
- BAL, İdris, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, İdris Bal (der.), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, Ankara: Nobel Yayınevi, 2004.
- ÇAĞIRAN, MehmetEmin, “Açılımlar ve Hukuk”, *Stratejik Düşünce Dergisi*, C: 1, Sayı: 1, 2009.
- ERHAN, Çağrı, “1919-1923 Kurtuluş Yılları”, Baskın Oran (ed.) *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, 1. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- EVREN, Gürbüz, “Komşuluk İlişkileri Üzerine”,
<http://www.butundunya.com/index.php?arsiv=2008/11>, (03.12.2009).
- FEIGL, Erich, *A Myth of Terror*, 1.st. Pub. Austria: Zeitgeschichte Ed., 1986.
- FOREIGN POLİCY INSTITUTE, *The Armenian Issue In Nine Questions and Answers*, 4th. ed., Ankara: Foreign Policy Institute Pub., 1989.
- GÜNGÖR, Bayram, “Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde?: Jeo-Ekonomik Bakış”,
http://www.kenancelik.com/documents/iid1BAYRAM_GUNGOR.pdf, (19.11.2009).
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, İstanbul: Rüstem Yayınları, 2001.
- GÜZEL, Hasan Celal, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu”,3. Oturum, <http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum5.html>, (08.11.2009).
- İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesi’nin Perspektifi ve Zeytin İsyanları*, 2. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995.
- KESKİN Arif, “Türkiye-Ermenistan ”Açılımı” Bir Stratejik Yanlışlığın Anatomisi”,
<http://www.turksam.org/tr/a1741.html> (16.04.2010).
- KIESER, Hans Lukas., “Ermeni Meselesi”,
<http://www.hist.net/kieser/pu/ErmeniMeselesi.pdf>, (20.11.2009).
- SELVİ, Haluk, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni Politikaları”, <http://www.2023.gen.tr/nisan05/4.htm>, (03.12.2009).
- KOÇ Şanlı Bahadır, “Ermenistan - Türkiye protokolü ne getirir ne götürür?”,
<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/12413468.asp> (19.04.2010).
- KOÇAŞ, M. S., *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, 4. Baskı, İstanbul: Kastaş A.Ş., 1990.
- KODAMAN Bayram, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, 2003.

- KODAMAN, Timuçin, “İngiltere, Rusya ve Ermeniler”,
<http://www.2023.gen.tr/nisan05/10.htm>, (03.12.2009).
- , *Dağlık Karabağ Olayları*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- KÖKSAV, *The True Face of The PKK Terrorist Organization*, Ankara: Sistem Ofset Print.,
1999.
- KUMKALE, Tahir Tamer, *Diaspora, Ermenilerin Soykırım Yalanları ve Mücadele
Yöntemlerimiz*, 1. Baskı, İstanbul:Pegasus Yayınları, 2007.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Andaç Yayınları, 1997.
- LAÇİNER, Sedat, “Ermenistan Anayasa Mahkemesi ve Protokoller”,
<http://www.usakundem.com/yazar/1400/ermenistan-anayasa-mahkemesi-ve-protokoller.html>, (26.01.2010).
- OĞAN, Sinan, “Dağlık Karabağ Görüşmeleri Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan
İlişkileri ve Obama, <http://www.2023.gen.tr/kasim2008/6.htm>, (03.12.2009).
- OKTAY, Hasan, “Türkiye Ermenistan Arasında Yeni Açılım”,
<http://www.sde.org.tr/tr/haberler/205/turkiye-ermenistan-arasinda-yeni-acilim.aspx>, (05.12.2009).
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu*, İstanbul: İz Yayınları, 1996.
- ÖZDAL, B., “Türkiye-Ermenistan Dialogu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?,”
http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2009109_bar%C4%B1%C5%9F%C3%B6zdal.int.pdf, (20.11.2009).
- SARINAY, Yusuf, “Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri”, Kantarcı, Kasım, Sedat
Laçiner, v.d., *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1. Baskı, Ankara:
Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003.
- ŞAHİNOĞLU Elhan, “Ermenistan Açılımının Türkiye-Azerbaycan İlişkilerindeki
Etkileri”, *21. Yüzyıl*, sayı 19, Temmuz 2010.
- TAŞPINAR, Ömer, GORDON, Philip, *Türkiye’yi Kazanmak*, 1. Baskı, İstanbul: Timaş
Yayınları, 2009.
- TÜRK TARİH KURUMU, *Ermeniler ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,
2005.
- “Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünü Bugünü”,
<http://www.anadolu.be/ermeni/ermeni.html>, (27.11.2009).
- URAS, Esat, *The Armenians in History and The Armenian Question*, Ankara: Documentary
Pub., 1988.
- , *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1987.